

Kulturno bojna prilastitev politike

O avtizmu spomina in identitete na Madžarskem

Ferenc Laczó

Na začetku letošnjega leta je Jan-Werner Müller, politolog in zgodovinar politične misli, pozval k takojšnji ustanovitvi posebne Københavnske komisije, ki bi nadzirala in varovala liberalno-demokratske standarde v Evropi (glej njegovo knjigo *Wo Europa endet. Ungarn, Brüssel und das Schicksal der liberalen Demokratie*, Berlin, 2013). Na podlagi stanja na Madžarskem in v manjši meri tudi v Romuniji je Müller opozoril, da politični trendi še posebej v teh dveh članicah Unije uhajajo iz vajeti ter ogrožajo jasno določene in veljavne standarde liberalne demokracije.

Z isto mero zaskrbljenosti Müller ugotavlja, da se trenutna mednarodna debata o spremembah v teh političnih sistemih ukvarja zlasti z nepremostljivimi vprašanji kulturnih vrednot in preferenc, kar nedvomno ustreza interesom lokalnih nosilcev moči. Po njegovi diagnozi so se članice Evropske unije znašle na nasprotnih bregovih ne le zaradi ekonomskih dejavnikov v času najhujše krize, kar jo pomni živi evropski spomin, temveč tudi po zaslugi brezplodnih kulturalističnih debat, ki obvladujejo velik del političnih razprav po vsej celini. Ta razvoj pelje k nevarni ošibitvi javne razprave: odpira se možnost odmika od liberalne demokracije in racionalne diskusije o institucionalnih ureditvah.

Izraziti zasuk na desno je očitno vzbudil veliko zanimanja za politično dogajanje na Madžarskem. Jan-Werner Müller je zgolj eden, čeprav nedvomno eden ključnih, intelektualnih primerov, ki kažejo, da država počasi postaja razlog za resno zaskrbljenost mednarodne javnosti. Mnogi komentatorji so ob različnih kontroverznih dogodkih v zadnjih letih izrazili zaskrbljenost o prihodnosti madžarske liberalne demokracije. Največ glasov je bilo slišati iz Nemčije, največje in trenutno tudi očitno najvplivnejše države članice. Čeprav so se nekatera medijska poročila posvetila tudi institucionalni transformaciji v državi in kadrovskim menjavam, ki so jo spremljale, je bila nemška javnost najbolj občutljiva prav na kulturno-politične probleme, kot so krepitev madžarskega nacionalizma in očitna obuditev antisemitizma.

Domači in tuji kritiki madžarske desnice večinoma izpostavljajo zgodovinske analogije, zlasti tiste z obdobjem med obema vojnama, in kontinuitete njenega etnopolističnega diskurza. Osredotočanje na te vidike se pogosto konča z ugotovitvijo, da desna sredina, kljub temu, da zaseda velik del političnega centra, želi ugajati tudi skrajno desničarskim subkulturam. *Mainstream* razprave se zato mnogo redkeje ukvarjajo z načinom političnega delovanja madžarske desnice in njenimi ideali družbenih razmerij. Zdi se, da spomin in identiteta nista le v središču zanimanja madžarske desnice, temveč tudi marsikaterega izmed njenih kritikov. Kot je pronicljivo opazil Jan-Werner

Večkrat je že bilo izpostavljeno, da politična osredotočenost na kulturne probleme vodi v brezplodne polemike, saj kulturne preference pač ne morejo biti predmet pogajanj; vendar se najverjetneje šele začenjamo soočati z resničnimi posledicami dejstva, da smo vstopili v dobo kulture, identitete in spomina.

Müller, imajo od tega dejansko največ koristi kulturnobojniki, denimo Viktor Orbán, ki sicer izgublja bitke za mednarodno podporo, vendar si prav s pomočjo logike politično-kulturne polarizacije krepi svojo oblast doma.

Od družbe h kulturi

Po moji oceni je ena najbolj dramatičnih sprememb, ki so zažnamovale politično dogajanje zadnjih nekaj desetletij, ravno premik *od družbe h kulturi*. Družba je bila pojmovana kot integriran sistem, ki ga lahko strokovnjaki razumejo in izboljšujejo na racionalen način. Pojemovna centralnost družbe je dajala prednost disciplinam, kot sta sociologija in ekonomija, ter problemom, kot sta revščina in razvoj. Politični imaginarij, povezan s temi problemi, je vključeval racionalno razpravo in pogajanja, ambicijo socialne pravičnosti in enakosti ter vladavino stroke in kvantitete.

Vzpon družboslovja, značilen za dvajseto stoletje, in njegovo obvladovanje političnega jezika pa sta bila nedavno postavljena pod vprašaj. Ta obrat se je zgodil v imenu kulturnih posebnosti, tradicionalnih verovanj in edinstvenih zgodovinskih usod, botrovala pa mu je tudi izjemna popularizacija pojmov, kot sta spomin in identiteta. Konec dobe ideologij, ki je nastopil skupaj s padcem komunizma, in sočasni propad moderne leve sta nedvomno tesno povezana s to spremembo političnih zanimanj. Večkrat je že bilo izpostavljeno, da politična osredotočenost na kulturne probleme vodi v brezplodne polemike, saj kulturne preference pač ne morejo biti predmet pogajanj; vendar se najverjetneje šele začenjamo soočati z resničnimi posledicami dejstva, da smo vstopili v dobo kulture, identitete in spomina.

V nadaljevanju bom zagovarjal tezo, da nam trenutni madžarski politični *malaise* kaže, kakšne so lahko radikalne posledice tega veliko širšega trenda. Pokaže nam, do kod lahko pripeljejo diskurzi spomina in identitete, ko preglasijo bolj kritične oblike zgodovinske zavesti in predružačijo politične diskusije. Svoj argument bom osnoval na predpostavki, da zgodovinska zavest nima le te vloge, da zagotavlja interpretacijo preteklosti, temveč nam nudi tudi orientacijo v sedanjosti in vizijo priho-

dnosti. Potemtakem bom zagovarjal tezo, da obstaja močna povezava med oblikami zgodovinskega samorazumevanja in politike. Poskušal pa bom načeti vprašanje, kaj se zgodi, ko razvoj kritične zgodovinske zavesti nadomestimo s subjektivističnim diskurzom spomina in identitete, ki je osredotočen na potrebe sedanjosti.

Liberalna kultura devetdesetih in kasnejša reakcija

Če hočemo razumeti trenutno situacijo na Madžarskem, moramo izvesti kratko vajo iz historizacije. Po padcu komunističnih režimov in koncu hladne vojne se je zdelo, da liberalni konsenz ni prevladal zgolj v zahodnem svetu kot celoti, temveč tudi v nastajajočih demokracijah na njegovem pragu. To še ne pomeni, da so liberalci v vzhodnjem delu srednje Evrope dosegli dominantno politično pozicijo, pač pa so krojili obliko političnih razprav in horizont pričakovanj uspešneje od vseh drugih politično-ideoloških sil. Vodilni člani madžarske demokratične opozicije iz osemdesetih let so v prelomnih letih 1989–1990 nastopili kot ključni misleci in politiki, poleg tega pa so bili znani po visokem intelektualnem nivoju in širokih mednarodnih obzorjih: liberalizem je lahko tako užil trenutek intelektualne prevlade.

Tedaj se je zdelo, da lahko kljub novim oblikam diktatorstva in velikim človeškim katastrofam, ki so zaznamovale kratko dvajseto stoletje, zgodovino skoraj brezhibno interpretiramo in prepričljivo pojasnimo skozi liberalno optiko. Prav zato, ker so liberalci poudarjali, da je bila polpretekla zgodovina zaznamovana z antiliberalnimi skrajnostmi, so lahko trdili, da imajo prav oni privilegirano pozicijo, iz katere lahko črpajo nauke, ki izvirajo iz nje. Sklicevali so se lahko na nove oblike diktatorstva, da bi pokazali, kam vodijo demokratične ambicije brez institucionalnih varovalk liberalizma. Na kratko: totalitarizem jim je sprva služil kot protipojem, ki jim je pomagal legitimirati liberalno demokracijo, omejevati politično voljo in decentralizirati politično življenje. Zgodovinska zavest naj bi pri tem igrala tako kritično kot konstruktivno vlogo.

Kljub svojemu momentu intelektualne prevlade pa se je naposled izkazalo, da madžarski liberalci ne zmorejo predružačiti

historične kulture v državi. V vzratnem pogledu lahko navedemo več razlogov, s katerimi lahko pojasnimo njihov nekoliko nenavaden poraz. Prvič, kot trdi zgodovinar Zoltán Gábor Szűcs v svoji vplivni študiji o političnih jezikih tega obdobja, so liberalci prej kot historičnim diskurzom zaupali družboslovnim disciplinam, denimo sociologiji ali ekonomiji (glej knjigo *Az antalli pillanat*, slov. *Antallovski moment*, Budimpešta, 2010). Madžarsko zgodovino so pogosto obravnavali kot eminentno konzervativno, celo nacionalistično področje, njenim političnim rabam in zlorabam pa so večinoma kvečjemu nasprotovali, namesto da bi poskušali razviti ter institucionalizirati metode gojenja kritične historične zavesti.

Drugič, veliko vodilnih postdisidentskih liberalcev je imelo zapleteno in deloma tudi kontroverzno osebno zgodovino. Mnogi izmed njih so prihajali iz asimiliranih družin judovskega porekla, kjer sta v desetletjih po vojni vladala nekakšna tabuizacija in celo travmatizacija, drugi pa so v preteklosti pripadali izrazito marksističnim usmeritvam. János Kis, glavni strateg demokratične opozicije v osemdesetih letih in vodja liberalne stranke neposredno po spremembah leta 1989, je v pred tem napisal najbrž najbolj sofisticirano marksistično revizionistično razpravo o sovjetskem tipu družbe (glej zlasti delo, ki ga je pod psevdonimom napisal z Györgyem Bencejem: Marc Rakovski, *Towards an Eastern Marxism*, London, 1978). Vrh tega so mnogi medsebojni spori in nasprotovanja, ki so nastala v disidentskih časih, številne liberalce odvrnili od javnih poglabljanj v nedavno preteklost. Nič bolj jih ni zanimalo ustvarjanje heroičnih portretov lastne zgodovinske vloge, ki bi nujno vključevali kontrast med lastnim pogumom in drobnimi kompromisi, ki jih je pač sklepala večina drugih ljudi.

Ti dejavniki so naposled pripeljali do nenavadnega rezultata: kljub vsemu simbolnemu kapitalu, ki bi ga lahko vnovčili, niso liberalci kanonizirali niti svoje disidentske preteklosti. Dober primer tega trenda nam nudi kariera Gáborja Demszkyja in način, kako madžarska javnost trenutno gleda nanjo. Demszky ni bil zgolj eden vodilnih aktivistov demokratične opozicije v osemdesetih letih, temveč je po političnih spremembah dve desetletji služil tudi kot župan Budimpešte. Zdaj je že dve leti brez političnega mandata in je pravkar objavil knjigo s svojo verzijo dogodkov (*Elveszített szabadság*, slov. *Zapravljena svo-*

boda, Budimpešta 2012), vendar ni očitno nihče zainteresiran, da bi o njem napisal manj pristransko biografijo.

Nenazadnje pa je treba dodati, da so v času postkomunistične demokracije liberalci hitro prepoznali neko globljo obliko protidemokratične kulture, vendar tokrat na desnici. Miklós Szabó, vodilni politično aktivni liberalni zgodovinar tega obdobja, je bil prepričan antikomunist, a je vseeno poudarjal, da lahko še nevarnejše pojmovanje zgodovine najdemo na desnici, saj so desničarji le redko pripravljeni priznati, da je Madžarska zašla s poti modernega političnega razvoja že pred povojnim časom. Na podlagi takšnega razumevanja so postdisidentski liberalci ostreje kot institucionalne in osebne kontinuitete med komunističnimi in postkomunističnimi časi kritizirali madžarski nacionalizem.

Čeprav je bila diagnoza o relativni zmernosti leve in potencialni radikalizaciji desnice v postkomunističnih časih morda bila povsem pravilna, so se politični sklepi, ki so jih liberalci povlekli iz nje, izkazali za strateško napako. Kmalu so namreč vstopili v koalicijsko s postkomunistično Madžarsko socialistično stranko, kar ni le onemogočilo njihovih poskusov soočenja s polpreteklo zgodovino, temveč je njihov odnos do zgodovinskih vprašanj prikazalo v precej hinavski luči. Zaradi povezanosti teh dejavnikov so zapravili edinstveno priložnost za vzpostavitev kritične zgodovinske zavesti v postkomunistični Madžarski.

Zavezništvo med postkomunisti in postdisidentskimi liberalci pa je desnici ponudilo priložnost, da prične z novim, identitetnim programom, usmerjenim hkrati proti postkomunizmu in liberalizmu. V zgodnjih devetdesetih sta na madžarski desnici teknovala nacionalni liberalizem in etnični populizem, v zponom Fidesza¹ v drugi polovici devetdesetih pa se je rodila neka nova, aktivistična koncepcija konzervativne politike. Ta konzervativna politika je gojila močen občutek za identiteto, nagovarjala je ljudi, ki naj bi zagotavljali nacionalno kontinuiteto (v prvi vrsti aktivne člane okrepljenih srednjih slojev), nasproti njim pa je postavljala razsvetljeno reformistično tradicijo, ki jo je, v njihovi politični perspektivi, predstavljala neugledna koalicija med internacionalističnimi elitami in šibkejšimi segmenti družbe. Fidesz je svoje moči vlagal tudi v spominsko-politično revolucijo, ki je temeljila na naraciji o nacionalnih trpljenju in

¹ Fidesz, s polnim imenom *Fidesz – Magyar Polgári Szövetség* (Madžarska občanska zveza) je desničarska stranka, ustanovljena leta 1988 kot Zveza mladih demokratov (*Fiatal Demokraták Szövetsége*). Sprva je zagovarjala liberalno ideologijo in bila do leta 2000 članica Liberalne internacionale, a se je kasneje spremenila v glavno konzervativno silo na Madžarskem. Od ustanovitve jo vodi Viktor Orbán, trenutni madžarski premier (op. ur.).

žrtvah. Ofenziva politike spomina je izoblikovala zlasti identiteto mlajših generacij, zato so jo lahko kasneje uporabili v političnih bojih proti postkomunistični levici.

Madžarski kulturni boj zgodnjega enaindvajsetega stoletja se je rodil iz polarizirane recepcije tega konzervativnega političnega aktivizma. Eno izmed posledic lahko vidimo v dejstvu, da delitev na levico in desnico ni več utemeljena prvenstveno na razlikah v političnih programih in še toliko manj na družbeno-ekonomskih stališčih, temveč predvsem na rabi različnih kulturnih označevalov. Namesto skupnih refleksij ter argumentiranih debat so v madžarski javni sferi pričele prevladovati tekmujoče identifikacije.

Premik na desno

Liberalni politični trend devetdesetih, kot smo ga opisali zgoraj, je spremenil smer in politično nihalo se je zazibalo na desno. Prvo desetletje enaindvajsetega stoletja je konzervativnim strankarskim formacijam prineslo val uspehov. Države vzhodnega dela srednje Evrope, kot sta denimo Poljska in Madžarska, ponujajo verjetno izrazite primere splošnega evropskega obrata na desno. Ker je med neuspešnimi mandati postkomunistična levica izgubila velik del svoje popularnosti, nove leve stranke pa se niso niti približale podobnim volilnim rezultatom, je desni sredini v obeh omenjenih državah uspelo zavzeti politični center. Ena izmed posledic tega trenda je tudi dejstvo, da je dominantna pozicija desne sredine približno v enaki meri ogrožena s strani sil na njeni desni, kot s strani celotne leve. Zaton postkomunističnih strank je delno pogojen s starostjo, saj njihovo vodstvo in volilna baza preprosto ne predstavljajo več srednje generacije. Njihovemu zatonu na Madžarskem je botrovala tudi izguba kredibilnosti teleološkega pogleda na zgodovino, ki je temeljil na pojmih modernizacije in evropeizacije. Projekta »pridružitve Zahodu« ter »evropske integracije« sta bila prežeta z idejo napredka: zato sta tako rekoč nujno izgubila zaupanje med ljudmi, ko se je institucionalna integracija uresničila, obljubljenih pridobitev pa ni bilo. Ta kriza normativnega horizonta prihodnosti je služila kot odskočna deska za konzervativno misel.

Vzhodni del srednje Evrope je v tem času izkusil obdobje ekonomskega približevanja Zahodu, ne da bi ga dejansko dosegel. Države in državljani tega dela Evrope so pridobili nominalno enakopraven status znotraj Unije, toda neenakosti so ostale. V teh razmerah so nastale frustracije in občutek resentimenta, ki jih moramo nedvomno podvreči kritiki, hkrati pa ne sme-

mo pozabiti na družbeno-ekonomske okoliščine vzpona nacionalizma. Ker je po vstopu v Evropsko unijo Poljska še naprej uživala gospodarsko rast in med vodilnimi evropskimi silami celo pričela uživati ugled enakovrednega partnerja, lahko Madžarsko vzamemo kot boljši primer razočaranja ter izdanih upov – čeprav trenutno razočaranje nad evropsko ureditvijo ni omejeno na nove države članice.

V tem času je prišlo do uspešne redefinicije ideoloških temeljev konzervativizma. Novi madžarski konzervativci so artikularili kritičen pogled na modernost, osnovan na religiji, zdravem razumu in zmernosti, ter kritičen pristop k intelektualni ter ideološki politiki, utemeljen na pragmatizmu in priznanju zmotljivosti; vrh tega jim je uspelo predstaviti komunistični režim kot grozljivi rezultat heretične *hubris*, značilne za modernega človeka. Vse kaže, da je novi konzervativni pogled na moderno evropsko zgodovino utemeljen na izpostavljanju intimne vezi med jakobinstvom in boljševismom. Ideja, da boljševisem nadaljuje projekt Francoske revolucije, je sprva služila njegovi legitimaciji na levici. Zdaj pa je logika argumenta obrnjena na glavo: diskreditacija komunističnega projekta pomeni tudi diskreditacijo Francoske revolucije. Z drugimi besedami, če so se liberalci hoteli vrniti v obdobje 1789–91 in obsojali, kar je sledilo, so konzervativci ponudili odkrito negativno oceno celotnega revolucionarnega procesa, iz katerega je rodila politična modernost. Za madžarsko desnico je protirevolucionarni konzervativizem postal vsaj tolikšen vir navdiha kot liberalnejše kritike revolucionarne politike Burkovega kova.

Politika spomina in identitete

Nova popularnost diskusij o spominu in identiteti ter širši premiki v interpretaciji evropske zgodovine dvajsetega stoletja so prav tako okrepili konzervativno agendo. V preteklosti je v zahodni Evropi vladal antifašistični konsenz, ki se ni pretirano oziral na diktatorske rabe antifašistične mobilizacije pod vladavino komunizma. Včasih so se omenjale podobnosti med fašističnimi in komunističnimi režimi, vendar je občutek za evropsko ravnovesje v veliki meri normaliziral odnose s komunističnimi državami. V obdobju vročega miru v Evropi hladnovojni bojevniki niso bili več ključni zgodovinski akterji. Zločinom sil osi v drugi svetovni vojni pa je bila namenjena neprimerno večja pozornost kot hudodelstvom stalinizma. Postopen premik težišča evropske zgodovine proti vzhodu je pripomogel k ošibitvi te interpretacijske situacije. Če simbolni center kontinenta ni bil postavljen v majhen, vendar vplivni

zahodnonemški Bonn, ki na podlagi hvalevrednih in samokritičnih zadržkov ni bil pripravljen priznati vzporednic med nacizmom in stalinizom, temveč nekam na vzhodna območja predvojne Poljske, potem je bila teorija o dveh očitno primerljivih (»totalitarnih«) režimih precej bolj smiselna. Če se pomaknemo še dlje, proti Baltiku, kjer nacionalne elite po skoraj polstoletni vladavine tuje ideološke diktature niso pokazale pretiranih samokritičnih vzgibov – kar je zelo problematično, vendar nepresenetljivo –, potem se ne smemo čuditi, da se je v tej regiji kot ključno interpretacijsko sredstvo nedavne zgodovine uveljavil antitotalitarizem, osredotočen na izkušnjo komunizma. Znotraj tega širšega konteksta antikomunizma vzhodnega dela srednje Evrope, osnovanega na pojmih spomina in identitete, ima madžarska zgodba mnogo posebnosti. Omeniti velja zlasti dejstvo, da je komunistični režim sicer nasilno preobrazil široke segmente družbe in v mnogih pogledih izvajal hujšo diktaturo kot predhodni, desničarski režim; toda slednji je med drugo svetovno vojno vendarle zakrivil veliko hujše zločine. Čeprav je velika večina madžarskih Judov umrla šele v nemških tovarnah smrti, so bili za večino korakov, ki so vodili do dokončnega uničenja judovske populacije krivi madžarski storilci, čeprav niso neposredno sodelovali pri zadnji stopnji genocida. Med drugim so bili odgovorni za postopno radikalizacijo izključevanja in družbeno-ekonomske diskriminacije Judov, njihovo geotizacijo, deportacije in številne poboje. Ni mogoče zanikati dejstva, da so lokalni akterji pogosto z osupljivim navdušenjem sodelovali v genocidu in da je njihova soodgovornost zanj očitna. Pri svojem početju so sledili vzorcem delovanja, ki so se vzpostavili tudi drugje po okupiranem ozemlju vzhodne in srednje Evrope: nacionalne in transnacionalne elemente madžarskega holokavsta je skoraj nemogoče razločiti. Malo znano dejstvo je, da je bila vsaka tretja žrtev Auschwitzta madžarski Jud.

Ironična posledica teh dejstev se kaže v tem, da je kljub svojemu nacionalizmu madžarska desnica vse bolj zainteresirana za internacionalizacijo razprave o dvajsetem stoletju. Navsezadnje lahko zločine komunizma na Madžarskem obsodimo na isti način kot hudodelstva desnice le, če razširimo okvir primerjave. In dejansko se komunistični zločini pogosto omenjajo kot mednarodni fenomen: zločini iz Stalinove Sovjetske zveze so brez večjih ovir integrirani v madžarske prakse spominjanja. Na določenih vplivnih območjih vzhodnega dela srednje Evrope se je razvil močan interes, da bi lokalno zgodovino prikazali kot ključno za razumevanje evropske izkušnje dvajsetega

S pomočjo ključnih pojmov spomina in identitete je pričela politična logika tekmovanja obvladovati tudi kulturno sfero, obenem pa je sama politična razprava vse bolj opredeljena s kulturnimi vprašanji različnih vrednot in preferenc.

stoletja. Ta namera pogosto vključuje poudarjanje deloma sočasnih, deloma zaporednih totalitarizmov. Nacizem in komunizem sta tako predstavljena kot zlobna dvojčka, vzhodni del srednje Evrope pa kot žrtev najhujšobnejših imperialističnih načrtov. Nekoliko polemično bi lahko dejali, da je evropska integracija vzhodnega dela srednje Evrope in sočasna težnja po minimalnem regionalnem soglasju privedla do razširjene perspektive, ki si jo je želela madžarska desnica.

Vrnitev totalitarizma kot ključnega konzervativnega pojma ter prenašanje izenačevanje različnih zločinov se torej vzajemno podpira z negativno teleologijo moderne zgodovine s komunizmom v svojem središču. Znotraj tega širšega konteksta, ki ga opredeljuje zlasti antitotalitarizem, osredotočen na komunizem, se tudi madžarski konzervativci pogosto sklicujejo tudi na holokavst, pri čemer ne poskušajo neposredno izzvati njegove spominske recepcije. Starejši desničarji so holokavst večinoma ignorirali, novi konzervativci pa njegovo zgodovino in spomin raje prilagodijo in podredijo.

Na koncu naj poudarimo, da se je vzpon novih oblik konzervativnega antikomunizma odvijal vzporedno z evropskimi integracijami, pri čemer je kritična zgodovinska zavest ostajala na obrobju. V devetdesetih letih je soočanje z grozotami polpretekle zgodovine vodilo do liberalnodemokratskih zaključkov, danes pa se isti proces večinoma izteče v nazadnjaške politično-kulturne diskurze spomina in identitete. Še več, s pomočjo ključnih pojmov spomina in identitete je pričela politična logika tekmovanja obvladovati tudi kulturno sfero, obenem pa je sama politična razprava vse bolj opredeljena s kulturnimi vprašanji različnih vrednot in preferenc. Madžarski kulturni boj, ki se odvija v imenu avtističnih koncepcij spomina in identitete, se je tako polastil politike. Naloga bližnje prihodnosti je, da se javno razpravo osvobodi izpod tiranije. ●

Prevod: Aljoša Kravanja